

І. Сіданіч

м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПЕРІОД РОЗБУДОВИ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1917 – 1930)

Анотація. У статті здійснена спроба дослідити особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей в школі 20-х років ХХ ст. Аналізуються тенденції духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в українській соціалістичній радянській республіці.

Ключові слова: історія шкільної освіти, духовно-моральне виховання дітей 20-х рр. ХХ століття.

И. Сиданич

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ВО ВРЕМЯ ПОСТРОЕНИЯ СИСТЕМИ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1917 – 1930)

Аннотация. В статье осуществлена попытка исследовать особенности формирования содержания духовно-нравственного воспитания детей в школе 20-х годов ХХ столетия. Анализируются тенденции духовно-нравственного воспитания детей в период построения системы школьного образования в Украинской социалистической советской республике.

Ключевые слова: история школьного образования, духовно-нравственное воспитание детей 20-х годов ХХ столетия.

FEATURES OF THE FORMATION OF CHILDREN'S SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION DURING SCHOOL SYSTEM CONSTRUCTION IN THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC (1917 - 1930)

Annotation. The article deals with investigation of the peculiarities of the content of moral and spiritual education of children in schools in 20-s of the twentieth century. The trends of the moral education of children are analysed in the period of the school system construction in the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

Key words: morality, philosophical conception, religious and moral spirituality, psychological aspect of spirituality.

Постановка проблеми. Аналіз наукових публікацій, присвячених розумінню процесів політичних перетворень 1917-1930 рр. зумовили реформаційні процеси в усіх галузях суспільного життя в Україні, у т.ч. і шкільної освіти. Система духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі зазнала значних змін. Соціально-економічні, політичні та організаційно-педагогічні засади духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі протягом 20-х – 30-х років ХХ століття. Маємо на меті здійснити аналіз законодавчих положень і державних документів, джерельної бази задля вияву альтернативних підходів до справи духовно-морального виховання дітей у школі в Україні означеного періоду, дослідити суспільно-політичні чинники перетворень у галузі шкільної освіти та організаційно-педагогічні основи духовно-морального виховання дітей упродовж двох десятиліть. Хронологічні рамки межі обумовлюються окремим періодом в ході історичного поступу країни, становленням системи радянської освіти та часом активної реалізації партійно-радянської антирелігійної політики.

1917-1920 рр. сучасними вітчизняними дослідниками виокремлюється як окремий етап історичного розвитку України, названий періодом

національно-визвольних змагань. Розвиток освіти в Україні з 1917 р. зумовлювався діяльністю різних урядів: Тимчасового російського уряду, Радянського уряду, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Кожен з них запроваджував свою політичну доктрину в галузі науки й освіти. Як окремий період у розвитку української школи та науково-педагогічної думки виокремлюється й українськими дослідниками історії українського шкільництва, серед яких: С. Сірополко, Н. Агафонова, С. Філоненко, М. Собчинська, Н. Ротар та ін. Так, Я. Бурлака та Ю. Руденко вказаний період у розвитку української школи та історико-педагогічної науки (1917-1920 рр.) називають етапом становлення української державності [4, с.7-13]. Утім, цей незначний, короткочасний період в ході історичного поступу не всіма дослідниками виділяється як окремий. Н. М. Гупан 1917-1920 роки відносить до 1-го етапу в розвитку історико-педагогічної думки в Україні ХХ століття (1900-1920) як етапу становлення історико-педагогічної думки в умовах відродження української державності й національної школи [5, с.23]. Аналізуючи ситуацію в педагогічній науці, він вказує, що «...короткочасна державна незалежність (1917-1920) започаткувала нову національну систему освіти, що ґрунтувалась на демократичних і педоцентричних засадах» [5, с.24]. О. Сухомлинська, обґрунтовуючи різні періодизації, роки національно-визвольних змагань відносить до різних етапів. Зокрема, у періодизації розвитку національної педагогічної думки вказані роки належать до етапу становлення національної системи освіти й виховання, внесення національного компонента в структуру педагогічної науки – з 90-х років ХІХ ст. по 1920 р. А пропонуючи періодизацію розвитку педагогіки, – до V періоду, обмеженого 1905-1920 рр., як періоду педагогічної думки і школи в період визвольних змагань українського народу [20, с.11].

Мета статті. Проаналізувати тенденції духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в українській соціалістичній радянській республіці.

Виклад основного матеріалу. Для нашого дослідження важливим є аналіз системи вітчизняної освіти з точки зору світоглядних засад духовно-морального виховання дітей у школі. Соціально-політичні перетворення в суспільстві, реформаційні явища, демократичні процеси, у тому числі в галузі освіти, а головне, зміни у змісті, методології та підходах до розгляду процесу духовно-морального виховання, зумовлюють виокремлення періоду розвитку теорії і практики виховання в системі шкільної освіти України часів національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

Як вважають Н. В. Ігнатенко, Г. О. Котломанітова, дослідники сутності і змісту релігійного виховання в історії шкільної освіти України, згідно політичного курсу більшовицької партії й уряду у 20-30-х роках ХХ ст. відбулося реформування освітньої галузі, що призвело до докорінної зміни світоглядних засад духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Законодавчі положення радянської влади відокремили церкву від держави, а школу від церкви. Декларування свободи совісті громадян в дійсності виявилось насадженням атеїстичних поглядів, запровадженням антирелігійної пропаганди. Радянська держава в особі партії й уряду визначали напрями розвитку освіти згідно політичних та соціальних завдань, до яких прираховували боротьбу з релігією як ворожою ідеологією, з церквою й духовенством як контрреволюційною силою. Суспільно-політична, науково-педагогічна думка поступово стає виразницею офіційних ідеологічних догм. Обираються альтернативні підходи до справи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі [8].

У практичному полі реалізації освітньої політики виокремлюються три етапи. Перший, хронологічно обмежений 1920-1928 рр., доцільно розглядати як безрелігійний (за своїм змістом). Школа цілковито позбавляється релігійного впливу, виключивши предмети релігійного циклу, звільнившись від закономірностей функції, змінивши порядки й устрій на цілковито світські. Зміст навчального курсу будувався на науковій основі, не

передбачаючи ні релігійної, ні антирелігійної проблематики. Антирелігійне виховання учнівства як альтернатива релігійному зрідка виявляється в позаурочній та позашкільній роботі і не має всезагального й систематичного характеру.

Другий етап (1929 р. – кінець 1930-х років) став натискним, таким, що використовував насильницькі методи впровадження антирелігійної пропаганди в систему навчально-виховної роботи закладів шкільної освіти. Ініціатором і керівником системи безвірницької роботи виступала СВБ. Її діяльність стосувалася й школи. Антирелігійне виховання учнів стало повальним, охопило всі ступені школи й ланки виховного процесу, виявлялося у різноманітних формах і мало переважно примусовий характер.

Окремо зупинимося на розгляді соціально-економічних, політичних та організаційно-педагогічних засад духовно-морального виховання дітей періоду 1917-1930 рр. в аспекті світоглядному, оскільки саме цей період у порівнянні з «самодержавним», як і радянським, має ряд серйозних відмінностей [8].

На думку В. М. Швидун, зміни у системі освіти держави залежать від багатьох чинників, зокрема від політико-правового статусу країни, її економічного розвитку. Процес духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі був безпосередньо пов'язаний з тими економічними, політичними, суспільними процесами, що відбувалися у даний час на території держави 1917-1930 рр. [27].

На основі проведеного історико-педагогічного аналізу урядових та архівних документів, монографій, педагогічної преси досліджуваного періоду, з метою визначення особливостей духовно-морального виховання дітей вважаємо за доцільне виділити три етапи національно державного будівництва у вказаний період. В цілому погоджуючись із О. Субтельним, який виділяє в даних хронологічних рамках наступні періоди: 1) Українська революція; 2) новаторські 20-ті; 3) драматичні 30-ті; виокремлюємо і додаємо:

- 1) 1917-1919 рр. – період національних змагань українського народу;
- 2) 1919-1929 рр. – часи воєнного комунізму та НЕПу;
- 3) 1930-1940 рр. – часи зміцнення СРСР, індустріалізації та колективізації;

У період 1917-1919 рр. при владі на території України знаходяться різноманітні уряди: Центральна Рада, гетьман Павло Скоропадський, Директорія, але поєднує їх намагання розв'язати проблеми шкільної освіти та духовно-морального виховання дітей на основі нових, соціально-вагомих завдань: запровадження загального, безплатного навчання; підготовка спеціалістів для всіх соціально-економічних сфер; розвиток національної освіти та культури (без утисків національних меншин); незалежність системи освіти від політичних та релігійних організацій; виведення освіти в Україні на світовий рівень.

В. М. Швидун визначає, що усі перераховані завдання, являючи собою відображення об'єктивних закономірностей, існуючих у тогочасному суспільстві, пред'являли певні вимоги до процесів розвитку вітчизняної школи. Тому з ініціативи Центральної Ради, яка вважала, що для успішного державного будівництва і соціального прогресу необхідно підняти освітній рівень населення, утворюється спочатку Товариство Шкільної освіти, пізніше – Всеукраїнська вчительська спілка та Головна Шкільна Рада, що приймають «Програму перебудови освіти в Україні». У ній визначаються основні напрями перебудови освіти в Україні, схвалені Українським Національним Конгресом 6-8 квітня 1917 р. Замість старої багатоступеневої школи пропонується запровадити школу єдиного зразка, засновану на демократичних засадах. Вона мала давати підростаючому поколінню широку початкову освіту з подальшим її поглибленням у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, формувати інтерес до творчості, мистецтва, розумової та фізичної праці. [27].

Реформування системи освіти, яке розпочалося з приходом до влади українських урядів, кардинально не змінило світоглядні засади навчально-виховного процесу школи. Автори «Проекту Єдиної школи на Вкраїні» визнавали, що «виховання вестиметься через науку, релігію, мистецтво та гімнастичні вправи (руханку)» [15, с.9]. Визначальною особливістю цього періоду у порівнянні з попереднім є збільшення кількості предметів науково-природничого циклу та українознавчих дисциплін.

Згідно нових програм національної школи, розроблених упродовж 1917-1919 рр., предмет Закону Божого залишався в навчальному плані усіх типів освітніх установ. На нього відводилося 2 год. тижневого навантаження, подібно до сітки навчальних годин переважної більшості навчальних закладів царської Росії (й України також) [22, с.293].

У цей період значно зросла мережа початкових шкіл (нижчих і вищих). Цьому сприяла, окрім іншого, і реорганізація та передання у відання МНО церковнопарафіяльних шкіл. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік подають наступний перелік дисциплін: рідна мова, Закон Божий, історія України, географія, природознавство, арифметика і співи [19, с.3-4]. Так, у «Проекті єдиної школи на Вкраїні» на вивчення Закону Божого передбачалася та сама кількість годин, що й на природознавство, географію в школах I-го ступеня. Для порівняння – рідній мові відводилося 10 год. на тиждень, арифметиці – 6 год. [15, с.26].

Порівняно з дореволюційними, навчальний курс початкових і середніх шкіл відрізняла наявність дисциплін українознавчого циклу [11, с.155]. Загалом учні отримували широкі знання про природу, світ, суспільство, що сприяло формуванню наукового світогляду, розвитку уявлень про цілісну картину світу. Викладання Закону Божого не перешкоджало цьому, а доповнювало знаннями з історії української Церкви, народних вірувань, звичаїв і традицій. До того ж цей предмет відносили до виховуючих предметів, таких собі уроків етики, уроків виховання, доброго діяння на

протизагу предметам, котрі своїм завданням мають насамперед розвиток інтелекту. На думку авторів «Проекту...» релігію не слід ставити в школі з метою вивчення самої релігії, її необхідно використовувати саме як засіб виховання. Саме з точки зору виховних можливостей проект надавав релігії досить почесне місце в курсі школи. «Лекції релігії відразу вводять дитину в коло ідеальних розумінь, чого не дає жодна з інших дисциплін. Християнство, котре є одним з завершень релігійних систем людности, вбрало в себе вироблені тисячоліттями форми, де ясно і просто вказується зміст того або іншого розуміння зі сфери добра і зла. Було б незрозуміло, коли б такі скарби лишалися по-за вжитком школи» [15, с.16].

Виховний процес школи України періоду національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) у порівнянні з самодержавним періодом в аспекті світоглядному при незмінних основах все ж мав певні відмінності. Закон Божий, який зберігався у предметній сітці школи України до початку 1920 р., продовжував виконувати виховні функції, адже своїм змістом був спрямований на духовно-моральне виховання дітей. Пояснення до програми Закону Божого чітко визначає мету загальноосвітньої школи: «...в дітях повинно виховати християнський напрям волі. Вони повинні стати свідомими маленькими християнами, придбати...відповідного християнській науці морального світогляду» [15, с.58].

Незважаючи на те, що у предметній сітці навчальних планів основної школи предмет Закон Божий значиться першим, однак, за значенням він посідає друге місце після української мови, а в російськомовних школах – третє після російської та української мов. Це зумовлювалося переведенням школи на нові, національні основи, утвердженням національного виховання. Генеральний Секретар Народної Освіти І. Стешенко в «Циркулярі до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України», вказуючи нові завдання перед школою та подаючи проекти національного виховання дітей, наголошує: «Національне

виховання було кепсько поставлене в старій школі монархічної Росії, і це призвело до повної національної байдужості, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи» [24, с.57]. Тому Закон Божий, як і вся система духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, мали слугувати поставленим завданням.

Програма з основ релігії й моралі в школі поповнилася відомостями з церковної історії та релігійно-народного життя в Україні. Приміром, програма для 2-го класу розширюється відомостями про зовнішній вигляд української церкви та її устрій всередині, у 3-му класі при викладенні Старого й Нового Завіту пропонується доповнювати оповіданнями з української церковної історії, життєписів українських святих, у 4-му класі – зробити екскурс в релігійне життя українського народу. У старших класах діти мали ознайомитися із заснуванням рідної Української церкви та її життям, наприкінці курсу передбачалося зупинитися на подіях останніх часів життя на Вкраїні, на відродженні Української Церкви. Програма із Закону Божого для 7-го класу доповнилася такими темами, яких бракувало в курсі шкіл дореволюційної України: «Підлеглість Української церкви московському патріархату», «Українська церква під російським синодом», «Зусилля Української церкви визволитися з московської підлеглості від початку революції до останніх часів». У 8-му класі «обов'язково повинно зауважувати всі особливості служб Божих на Вкраїні. Повинно також зазначати, які обряди існують серед народу на те чи інше свято, і як народ шанує це свято» [15, с.57;130;131]. Програмні матеріали із курсу Закону Божого постійно наголошували на необхідності з'ясувати характерні для рідного краю релігійні народні вірування, звичаї, обряди, вивчати щедрівки, колядки, народні повір'я, пісні, «якими з давніх давен життя українського народу виділяється серед других народів»[15, с.58].

Система духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі послуговувалася такими методами: словесними – розповідь, повчання, бесіда,

пояснення, читання оповідань, приміром, про життя святих; практичними – приклад побожності учителів, передусім законовчителя, щоденне проказування учнями молитов, відвідування у вихідні та святкові дні богослужінь. Вивчення дітьми в школі предмету Закон Божий визнавалося не обов'язковим. Однак, духовно-моральне виховання виявлялося й на інших уроках, зокрема рідної мови. Програма з цього предмету пропонувала реєстр творів українського та всесвітнього письменства для класного читання, серед яких знаходимо твори на духовну тематику. Серед інших: «Святий вечір» Б. Лепкого, «Св. Андрій на Київських горах», «Де Юрків Бог» В. Щурата (5 клас), «Святий вечір» Й. Федьковича (6 клас), «Притча Христа про сіяча» В. Олександрів, «Хоругви невмирущих» В. Пачовського (7 клас) тощо [15].

Засобами духовно-морального виховання дітей в школі слугували й уроки музики та співу. Програма навчання співу також значно різнилася від попередніх, що використовувалися в дореволюційній школі, передусім своєю національною змістовністю. Учні основної школи пропонувалося для вивчення безліч українських народних пісень, приспівок, колискових, родинних, історичних, серед яких веснянки, купальські, колядки та щедрівки. Останні, такі як приміром «Нова рада стала», «Щедрик-щедрик», «Діва Марія Церкву строїла» та інші.

Приклади виховних заходів, які проводилися в цей період у школах України, свідчать про перенесення акцентів з власне релігійних на національні духовні основи. Щоправда, це стосувалося саме україномовних шкіл. Виховна сторона поповнилася різноманітними заходами національного спрямування, такими, як організація гуртків, літературно-вокальних вечірок, свят, відкриття українських бібліотек, читалень, проведення екскурсій, зустрічей із відомими українськими письменниками, освітніми і громадськими діячами, пошвавлення театрального життя тощо [23, с.72-73]; [17, с.186-188]. Увесь арсенал засобів, форм і методів духовно-морального виховання дітей базувався на національній основі й сприяв вирішенню

проблем морально-виховного плану в національній школі. Водночас, процес духовно-морального виховання не позбувся релігійного забарвлення, поживавився відтворенням саме народних релігійних традицій і звичаїв.

Отже, період 1917-1920 рр. характеризують докорінна зміна політичного устрою, прихід до влади нових урядів. Соціально-політичні перетворення позначилися на внутрішньополітичному курсі держави, у т.ч. на шкільній політиці, стосувалися і системи освіти, що, з огляду на короткочасний період функціонування урядових структур зумовив тенденційні зміни в галузі освіти. Загалом перші українські уряди порушили проблему реформування системи освіти, зокрема її світоглядних засад. Визначальним для даного періоду є досить обережний і поступовий шлях перетворень, а також залучення громадськості до вирішення цієї проблеми. Освітня політика українських демократичних урядів 1917–1920 рр. трималася на принципі узгодження світського й релігійного у процесі навчання і духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі. Співіснування світської та церковної народної освіти тривало впродовж усієї доби новітньої української революції.

В Україні за часів національно-визвольних змагань право визначення світоглядних орієнтацій та навчання певному віровченню неповнолітніх дітей надавалося батькам. Школа, хоча юридично не була відокремлена від Церкви, вважалася і проголошувалася світською установою. Вивчення дисциплін духовно-морального спрямування вважалося необов'язковим, за згодою батьків учнів. Проте, викладання предметів духовно-морального спрямування визнавалося обов'язковим для навчально-виховних закладів різних типів. Навчальні плани передбачали предмет Закон Божий та богослов'я. Зберігалася посада законовчителя по школах. Духовно-моральне виховання дітей в усіх навчальних закладах даного періоду мало духовну основу. Збереглися порядки, устрій школи, церковні свята, урочистості, традиційні духовні заходи у позаурочний і позашкільний час. Водночас характерним для

системи духовно-морального виховання цього періоду є національне обрамлення. З огляду на зміст і форми виховного процесу, останній сприяв розвитку в учнів наукових і релігійних світоглядних орієнтацій, благочестивих намірів, високих моральних рис і духовних цінностей, а головне – формуванню національного світогляду. Національне виховання, яке стає провідним у даний період, не виключало духовного аспекту, використовуючи моральний, етичний потенціал релігії. Незважаючи на те, що школа декларувалася світською установою, у період національно-визвольних змагань продовжувало функціонувати духовно-моральне виховання в освітніх закладах України, яке набуло національного обрамлення [8].

Реформування освіти розпочалося відразу після зміни політичного ладу в Україні – 1917 р. Однак, на переважній більшості території України реформа шкільної справи відповідно до радянського курсу розпочалася фактично з 1920-21 рр. – остаточного встановлення більшовицької влади в Україні. Кардинальні зміни стосувалися і світоглядних засад навчально-виховного процесу. Як зазначалося вище, радянську систему освіти вирізняло перетворення школи на світську установу і ліквідація церковної школи. Школа позбавлялася впливу Церкви й релігії, були змінені порядки й устої школи. Навчальний курс освітніх закладів Радянської України мав фундаментальні розбіжності зі школою України у складі Російської імперії та періоду національно-визвольних змагань. У першу чергу, вилученням дисциплін духовно-морального циклу. Натомість НКО пропонував за рахунок звільнених годин 1 день у тиждень надати для організаційної й культурно-освітньої роботи з учнями, а саме: на влаштування учнівських зборів, читань, лекцій-співбесід, рефератів, лабораторних занять, екскурсій, вокальних і музичних вечорів тощо [16, с.1].

Узагальнюючим документом про школу став Кодекс законів про народну освіту УРСР, прийнятий у 1922 р. У цілому, Кодекс у питанні релігійному був побудований на основних постулатах Декрету про свободу

совісті 1918 р. У ньому, зокрема, наголошувалося, що школа відокремлюється від Церкви (§27), а виховання й освіта в УРСР повинні бути вільними від якого б то не було релігійного впливу (§28). Викладання віровчень у навчально-виховних закладах – учням, а в храмах, молитовних і приватних будинках – особам, що не досягли 18-річного віку, забороняється (§29). Шкільний закон надавав повне право освітнім закладам проводити антирелігійну пропаганду. Зокрема у §31 вказувалося, що з метою звільнення трудящих мас від релігійних забобонів усі навчально-виховні, наукові й політико-освітні заклади мають розвивати широку і планомірну науково-освітню й антирелігійну пропаганду. Школа, ставши цілковито державною установою, мусила проводити державну політику, зокрема, у справі формування і розвитку світоглядних орієнтацій, тобто вести антирелігійну пропаганду [8].

Радянської влада створила систему світської освіти, яка стала державною. Більшовицька партія проводить політику якнайбільш повного обмеження Церкви у справі виховання молоді. Коли на початку 1920-х років розпочався процес створення недільних конфесійних шкіл, радянський уряд побачив у цьому порушення декрету про відокремлення школи від Церкви. І, як наслідок, з'являється спеціальна інструкція Раднаркому (21 січня 1921 р.), відповідно до якої викладання віровчення дозволялося лише в межах сім'ї, причому щоб воно не набувало форми групових занять.

Народний комісаріат освіти України у перші роки радянської влади докладає усіх зусиль, щоб школа була відокремлена від Церкви. Прицільній увазі піддано кадровий склад навчальних закладів. Ліквідації посади законовчителя виявилось замало, щоб цілковито позбавити школу від представників кліру. Тому нарком освіти Г. Гринько циркуляром за №214 від 7.07.1922р. категорично вимагає у 2-тижневий термін звільнити із займаних посад усіх представників духовенства, що знаходяться на службі чи у відомстві наросвіти [25, с.10].

У циркулярі НКО УСРР за №1278 від 4 квітня 1923 р. як роз'яснення до Кодексу законів про народну освіту також вказувалося на заборону богослужінь для дітей та групового організованого навчання релігії поза школою. Наголошувалося, що викладання загальноосвітніх чи спеціальних (до таких віднесли музику, співи, ручну працю та ін.) предметів в усіх навчально-виховних закладах особам, залежними (матеріально чи службово) від організацій релігійного культу, суворо забороняється. «Невиконання всіх цих вимог зумовить віддання до державного суду і покарання за законами Республіки» [18, с.153].

Отже, зі встановленням радянської влади на Україні усі типи навчально-виховних закладів були підпорядковані Народному комісаріату освіти й перетворювалися на світські – такі, що повністю позбавлялися впливу релігії й Церкви. Світськість школи передбачала побудову навчального процесу виключно на наукових основах.

16 травня 1919 р. НКО видав інструкцію «Про викладання окремих предметів», в якій ішлося про певні зміни в програмах та критикувалися деякі старі підручники. До початку 1920-21 н.р. відділом єдиної трудової школи НКО РСФРР були розроблені орієнтовні навчальні плани й програми єдиної трудової школи I і II ступеня [14]. Ними користувалися й на Україні. Стабільні навчальні плани й програми стали видаватися в Україні лише в 1924-1925 н.р. Не всі школи працювали за офіційними програмами НКО. Частина шкіл орієнтувалася на програми Київського окрметодкому (окружного методичного комітету), деякі школи в основу своєї роботи брали програми ГУС (Державної навчальної ради РСФСР) [7, с.35]. Навчальні програми будувалися на науково-матеріалістичних засадах і виключали будь-який вплив релігії. Визнавалося, що такі предмети, як природознавство, суспільствознавство, та й взагалі весь навчально-виховний процес школи «озброюватиме» учнів науковими знаннями про природу і суспільство, зруйнує примітивно-ідеалістичні, релігійні уявлення про навколишній світ,

сприятиме формуванню і розвитку наукового світогляду дитини. У цьому, вважалося, і полягав принцип світськості школи, тобто відсторонення від релігії в рамках освітнього процесу, і водночас розумілося як форма і метод антирелігійної пропаганди. Про це йдеться, зокрема, в Тезах по антирелігійній пропаганді, прийнятих Пленумом ЦК КП(б)У від 22.06.1923 р., у яких, зокрема, вказується, що «школа є найважливішим місцем для того, щоб впливати на дальший розвиток дитини, тому викладання природничих наук у ній повинно бути поставлене таким чином, щоб воно нейтралізувало релігійний вплив сім'ї» [8].

У молодших групах шкіл I концентру (т.т. у початковій школі) викладалися рідна мова, арифметика, російська мова, фізкультура та громадсько-політична праця. У 4 групі додавалися по 2 тижневих години краєзнавства та суспільствознавства. Шкільний курс середніх класів радянської загальноосвітньої школи вирізняє урізноманітнення предметів природничого циклу й відповідно більша кількість навчального часу, відведеного для їх вивчення. Курс природознавства включав такі дисципліни, як фізика, хімія, астрономія, ботаніка, зоологія, біологія, анатомія та гігієна.

До 1928 р. навчання в загальноосвітній школі було комплексним, що передбачало поєднання багатьох предметів, відомостей з окремих тем в одну, суспільствознавство становило собою синтез різноманітних суспільних наук: історії культури, новітньої історії, історії соціалізму, політичної економії тощо. Всього на предмети суспільствознавчого циклу відводилося 15,6% загального навчального часу [3, с.72]. Однак, детальний аналіз програм із суспільствознавства шкільного курсу до 1928 р. дає можливість констатувати, що програмовий матеріал був позбавлений відвертої антирелігійної пропаганди. Лише в програмі з суспільствознавства на 1927-1928 н.р. зустрічаються питання на кшталт «Боротьба з забобонами», «Релігійні забобони села, пов'язані з побутом і працею» та под. [10, с.32;38].

Своєрідним в аспекті світоглядному був виховний процес, зокрема система позакласної та позашкільної роботи в цей етап розвитку радянської школи (1920-1928 рр.). Перетворення школи на світську установу передбачало не тільки звільнення школи від предметів, символів релігійного культу, а й звільнення свідомості учнів від релігійних орієнтацій. Радянська влада вже з початку 20-х років ХХ ст. намагається зорієнтувати процес виховання у напрямку боротьби з релігійними забобонами, релігійними уявленнями, звичаями та обрядами в дитячому середовищі. 10-13 грудня 1923 р. у Києві відбувся з'їзд Завгубоно, на якому визнано необхідним «остаточне звільнення дитячих установ від якого б то не було релігійного впливу; розвиток шляхом читання, бесід, занять з природознавства матеріалістичного світогляду; вилучення ікон та інших предметів релігійного культу; вилучення книг релігійного і містичного змісту; заборона участі в церковному хорі» [13, с.2]. Конкретна постановка так званого «протирелігійного» виховання дітей визначається НКО, у першу чергу, необхідністю зв'язку з поглибленим вивченням природознавства і техніки, агропропагандою, сільськогосподарською працею [8].

Грубі методи й прийоми боротьби з релігією в суспільстві в перші роки встановлення радянської влади, такі як закриття молитовних будинків і храмів, вилучення церковних цінностей, комсомольські антирелігійні демонстрації і карнавали, святкування «комсомольського різдва і паски» тощо, не давали необхідних результатів, а спричинили невдоволення та масовий протест дорослого населення. У звітних документах Агітпропу за 1924 р. вказується, зокрема, що «виконання пісень міськими піонерами на площі села напроти церкви в момент релігійної служби давали негативні результати» [12, с.174]. З огляду на це, партією узято курс на подолання перегинів у справі антирелігійної пропаганди, рекомендовано проводити атеїстичну роботу в рамках закону, не ображаючи почуття віруючих. Агітпропвідділ ЦК КП(б)У 1924 року дає розпорядження не створювати

окремих гуртків безвірників для дітей та юнацтва, атеїстичну роботу в дитячих колективах вести шляхом наочних, доступних роз'яснень науково-природничих питань. Проте, все-таки зазначається, що можливим є представлення в негативному світлі життя й діяльність духовенства, його ролі в насильному духовному вихованні учнів [Там само].

Отже, визнати, що антирелігійна пропаганда в школах до 1928-1929 н.р. була поширеним явищем, аж ніяк не можна. В огляді роботи школи в справі антирелігійного виховання архівні документи 1927 р. засвідчують, що це питання є «найбільш хворобливим, бо за всі 6 років революції не зроблено майже нічого в цьому напрямку...Одні з учителів це питання зовсім обминають, інші пробують зайнятися ними, але не маючи належного напрямку керування, роблять, як кажуть, часто-густо не досягаючи в підсумку праці позитивних результатів» [9, с.8]. Характерними рисами, притаманними антирелігійній виховній роботі названого періоду, можна назвати необов'язковість і непримусовість, несистематичність, самодіяльність, перенесення форм антирелігійної роботи з дорослими на дітей, кампанійщину. Як альтернативні підходи до релігійного виховання учнівства використовувалися здебільшого позашкільні форми безвірницької роботи. Із середини 20-х років антирелігійна пропаганда як складова ідейно-політичного виховання дітей мала місце переважно в загонах «Юного Спартака», піонерських загонах [2, с.VII;21]. Цей факт засвідчують документальні підтвердження звітів місцевих відділів наросвіти, районних рад, бюро спілки Комуністичного Дитячого Руху тощо.

Варто зазначити, що на той час багато дітей, у т.ч. і членів піонерської організації, залишалися віруючими, продовжували разом з батьками відвідувати церкву, постували, говіли, носили хрестики, відзначали в родині релігійні свята тощо, про що свідчить журнал «Безвірник» за 1927 р. [6, с.56;84]. Рідкісним випадком по школах до 1928 р. було створення антирелігійних гуртків для учнів, а ще рідшим – їхня постійна діяльність у

позаурочний час. Це засвідчує спілка Робос у своєму звіті за 1928 р., в якому, зокрема, зазначається, що антирелігійна робота велася вчителями в попередні роки лише в порядку кампаній, перед релігійними святами. У переважній більшості в освітніх закладах організовувалися гуртки природничого чи сільськогосподарського ухилу, краєзнавчі, поглибленого вивчення історії тощо. Наявні гуртки антирелігійників або юних безвірників, головним чином, працювали перед великими святами (Різдво, Великдень) й мали форму антиріздвяної й антипасхальної кампанії подібно до тих, котрі проводилися в цей час культ- та політпросвітними установами серед дорослого населення, використовувалися такі форми гурткової роботи, як читання науково-природничої літератури, бесіди, диспути на тему релігії, екскурсії до монастирів, храмів із завданнями антирелігійного характеру. Подекуди гуртківці допомагали дорослим атеїстам-пропагандистам і проводили антирелігійні вечірки, читали доповіді, популяризували атеїстичну літературу на підприємствах, у сільбудах, хатах-читальнях [2, с.105-163].

Висновки. Аналіз навчальних програм загальноосвітньої школи кінця 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. дає підстави визнати, що курс навчання насправді був арелігійним, позбавленим будь-якого впливу як релігійної, так і антирелігійної пропаганди. У програмних матеріалах загальноосвітніх курсів не використовуються теми антирелігійного характеру. Зміст шкільної освіти у перше десятиліття більшовицької влади зумовлює диференціацію першого етапу в розвитку шкільництва радянського періоду, що визначається дотриманням безрелігійного принципу у навчальному процесі.

На початку 20-х років ХХ ст. учителі, освітні діячі вітали політику відокремлення школи від Церкви, світськості освіти. Виховний процес, вільний від впливу релігії, цілком задовільняв учительство. У 1922 р. у постанові Пленуму ЦК КП(б)У (17.10.1922) вказується, що, залишаючись щодо Церкви й релігії в рамках декрету про відокремлення Церкви від держави, вважаючи себе не тільки арелігійною, але й антирелігійною,

Радянська держава й Комуністична партія «...повинна рішуче вимагати під страхом звільнення і віддання під суд від усіх своїх службовців і, зокрема, від учительського персоналу не тільки повного неутручання в справі віруючих і в справі Церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи» [204, с.150-153].

Аргументація про необхідність духовно-морального виховання дітей в школі будувалася на засадах і вимогах наукової марксистської педагогіки: «Сучасна марксистська педагогіка вважає: вона категорично вимагає від нас запровадити антирелігійне виховання молодого покоління. Більше того, основні засади її упираються безпосередньо в це питання. Антирелігійне виховання дітей є одне з основних питань марксистської педагогіки» [506, с.5].

Педагогічна наука цього періоду також не могла оминати проблему світоглядного виховання дітей та молоді. У педагогічній теорії й практиці мета виховання завжди передбачала моральне й духовне самовдосконалення особи як вище покликання людини. Нова радянська педагогіка не ставила питання про духовність особистості, опора робилася на моральне виховання. Однак, моральним відтепер вважалося все те, що відповідає партійно-класовим інтересам. Моральність не лише не пов'язувалася з релігійними основами, християнським вченням, не відповідала загальнолюдським цінностям співжиття. Виховний ідеал орієнтувався на комуністичний ідеал людини – борця за світле комуністичне майбутнє, котрий має бути нещадним до своїх класових та ідейних ворогів, у т.ч. до церкви, духовенства, релігії загалом. Відтепер складовими виховання називалися в першу чергу ідейно-політичне, суспільно-громадське, до них починають відносити й духовно-моральне виховання на антирелігійній основі.

Література.

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За наук. ред. проф. А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.

2. Антирелигиозная пропаганда в пионеротрядах и школах: Сб-к статей. Сост. А. Волков. – М.: Новая Москва, 1925. – 240 с.
3. Багрий В.С. Идеино-политическое воспитание старшеклассников в истории советской школы (20-30-е гг.). – Дис ... канд.пед.наук. – К., 1988. – 148 с.
4. Бюлетені НКО УСРР за 1927 рік. (1927р.). – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф.166. – Оп.7. – Спр.435. – арк.7-8, 253.
5. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. – К. : «А. П. Н.». – 2002. – 234 с.
6. Дописи з місць // Безвірник. – 1927. – №10-11. – С.56-84.
7. Звіт про роботу за 1926-1927 н.р. Київської окружної інспектури освіти // Звіт про роботу за 1926/27 уч.р. та план роботи на 1927/28 уч.р. Київської окрінспектури народної освіти. (1927-1928 рр.). – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.367. – арк.1-40.
8. Котломанітова Г. О. Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки ХІХ ст.. – 30-ті роки ХХ ст.) – Дис ... канд. пед. наук. – Полтава. – 222 с.
9. Машинописна праця Гійя «Антирелігійне виховання дітей». (1927 р.). – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.605. – арк. 1-46.
10. Матеріали про учбові програми ІІ концентру для трудшкіл України // Матеріали про виробіток учбових програм ІІ концентру для трудшкіл України (протоколи, програми, висновки та зауваження до них, листування).(1927-1928 рр.). – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.672. – арк.30-38.
11. Навчальний план українських мішаних і хлоп'ячих гімназій на 1918-1919н.р. // Законопроекти (копії) та пояснюючі записки до них, надіслані до Ради міністрів УНР Міністерством освіти. Т.ІІ – по середній школі. (1918-1919 рр.). – ЦДАВОУ. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.11. – арк.155.

12. Постановление Всеукраинского совещания Агитпропов // Резолюции Всеукраинского совещания агитпропотделов о проведении антирелигиозной пропаганды. (1924 р.). – ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1839. – арк.37-178.
13. Постановления съезда Завгубоно 10-13 декабря 1923г. // Циркуляри НКО УСРР та листування з губвідділами наросвіти про їх роботу, керівництво-учбово-виховним процесом в школах... (1923 р.). – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.857 – арк.2.
14. Программы для I и II ступеней 7-летней единой трудовой школы. – М.: Госиздат, 1921. – 360 с.
15. Проект единой школы на Україні. Книга I. Основная школа. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 172 с.
16. Резолюции учредительного съезда Всероссийского союза учителей и деятелей средней школы. 9 - 11 февраля 1906 года. (1906 р.). – ЦДІАК. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.115. – арк.1-8.
17. Ріжні звістки // Вільна Українська Школа. – 1918. – №7. – С.186-188.
18. Тезиси, прийняті конференцією Комвузів 3-5 лютого 1925 року // Матеріали про стан агітаційної та культмасової роботи на Україні (постанови, положення, протоколи, доповіді, доповідні зщаписки, учбові плани).(1927 р.). – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.432. – арк.95-97.
19. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918 – 1919 шкільний рік. – К. : Друкарня Київської Губерніяльної Народної Управи, 1918. – 32 с.
20. Тимчик О. Проблема релігійного виховання на початку ХХст. // Початкова школа. – 2000. – №8. – С.55-56.
21. Хроніка // Вільна Українська Школа. – 1918. – №5. – С.293.
22. Хроніка // Вільна Українська Школа. – 1918. – №5-6. – С.72-73.

23. Циркуляр МНП Української держави от 22.10.1918 г. об усилении учебно-воспитательной части в учебных заведениях // Циркуляри МНП Української держави. (1918 р.). – ЦДАК. – Ф.707. – Оп.313. – Спр.1. – арк.57.

24. Циркуляр НКО УССР 3214 від 07.07.1922г. // Циркуляри НКО УССР про заборону служителям культу працювати в освітніх установах. (1922 р.). – ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.987. – арк.10.

25. Щербаков В. Завдання антирелігійної роботи серед дітей // Безвірник. – 1928. – Додаток до №10. – С.3-8.

26. Швидун В. М. Особливості педагогічних змін у діяльності загальноосвітніх шкіл України (1917 – 1941 рр). – Дис ... канд.пед.наук. – К., 2008. – 236 с.